

ŞƏRUR-DƏRƏLƏYƏZ QƏZASININ TOPONİMLƏRİNİN ETNOLİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Onomastik vahidləri öyrənmək onları tədqiq etmək bir çox dilçinin hər zaman maraq dairəsində olub. Çünki onomastik vahidlər dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbədir. Onlar xalqın qədim yaşayış məskəni müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri qiymətləndirmək, həmin hadisələrin səbəb və köklərini aydınlaşdırmaq, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün faktlar kimi dəyərlidir. Yer-yurd adlarımızın dəyişdirilməsinin tarixi qədim dövrlərə aid deyil. Çünki qədim dövrlərdə bu adları türklər müasir dövrlə müqayisədə yaxşı qoruya bilməmişlər. Toponimlərin xalqın daha qədim tarixi ilə bağlı olan tipinin hərtərəfli öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görülsə də, onlar yetərli deyil. Ümumiyyətlə toponimləri tədqiq edərkən onların həm ümumi həm fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaq vacibdir. Əzizə Mikayılovanın da qeyd etdiyi kimi “Onomastik leksikanın yaranmasının bir qismi xalqın dili, dilin mənşəyi, etimologiyası ilə əlaqəli olsa da, digər bir qismi məhz obyektlərin coğrafi quruluşu, relyefi ilə sıx bağlıdır. Buna görə də dilçiliyin onomastika bölməsi tarix və coğrafiya elmi ilə sıx bağlıdır. “V.A.Juçkeviç coğrafi adlardan və onu tədqiq edən elm sahəsindən danışarkən göstərir ki, adların lingvistik planda tədqiqi statistik məlumatlar, coğrafi və tarixi analizlərlə tamamlanmalıdır” (7, s. 7).

Toponimlər canlı sənədlərdir. Toponimlər vasitəsilə xalqın təşəkkülü, tarixi və soykökünü elmi şəkildə öyrənmək mümkündür. Ən əsası isə indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin tədqiqi aydın şəkildə sübut edir ki, indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan, Azərbaycanın tarixi torpaqlarıdır və bununla yanaşı, Azərbaycan türklərinin tarixi etnik torpaqları, ata yurdu. Qərbi Azərbaycan mahalı olan Dərələyəz qəzası zəngin toponimik irsə malikdir. Bir çox tədqiqatçılar bu ərazidəki toponimləri öz araşdırmalarına cəlb etmiş, onların etimologiyasını elmi şəkildə açmağa çalışmışlar. Bu toponimlərdən bir neçəsinə nəzər salaq.

Abana - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində kənd olmuşdur. 1728-ci ildə tərtib edilmiş «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə qeyd edilmişdir. 1840-50-ci illərdə kənd ləğv edilmişdir. İndi ölü kənddir. Toponim e.ə. qarqarlarla birlikdə Qafqaza-Albaniyaya gələn aban etnonimi əsasında əmələ gəlmişdir. Aban etnonimi abant şəklində mövcud olub. Daha sonralar “t” samiti ixtisar olub. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.

Ağdağ - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, Keşişkənd rayonunda yerləşən dağ. Malışka kəndinin şimal-şərqində yerləşir. Hündürlüyü 1897 m-dir. Oronim qədim türk dilində «uca, hündür» mənasında işlənən ağ sözü əsasında əmələ gəlmişdir. Mürəkkəb quruluşlu oronimdir.

Ağdərə - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd rayonunda kənd. Rayondakı Dərətumb kəndinin yanında, Səlim çayının sağ tərəfində yerləşirdi. Bu kənd XIX əsrin sonlarında ləğv edilmişdir. Toponim qədim türk dilində «kiçik, balaca» mənasında işlənən ağ sözü ilə Azərbaycan dilində «iki dağ və ya təpə arasında çuxur», «uzun dərin çuxur» mənasında işlənən dərə sözünün birləşməsindən əmələ gəlib «kiçik, balaca dərə yanındakı kənd» mənasını ifadə edir. Mürəkkəb toponimdir və relyef əsasında yaranıb.

Ağyarğan - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indi Paşalı rayonunda dağ. Bu rayondakı Ağxaç Kəndinin şimal-qərbində yerləşir. Bəzi erməni mənbələrində Ağyorğan formasında qeyd edilir. Oronimin Azərbaycan dilində mənası «dayaz, çox da dərin olmayan» ağ sözü ilə «trafi sıldırımli iri, uzun dərə» mənasında işlənən yarğan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Ağkilsə - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd olmuşdur. Rayon mərkəzində Elpin çayının sol qolu olan Heşin çayının sahilində yerləşir. İndi xarabalığa çevrilmiş kənddir. Toponim Azərbaycan dilində rəng mənasında işlənən ağ sözü ilə dini məbəd mənasında işlənən kilsə sözündən əmələ gəlmişdir. Bu Kəndin adı ərazidə albanlara məxsus kilsə adından yaranmışdır. «Ağ rəngdə olan kilsə yanında kənd» mənasını daşıyır. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Ağ ünsürü ilə yaranan bir çox toponim mövcuddur. Lakin onların bir çoxunda “ağ” komponenti rəng mənasını ifadə etmir. Məsələn Ağvəng, Ağdərə, Ağkənd, Ağxaç. Bu toponimlərdə ağ ünsürü “kiçik, balaca” mənasını ifadə edir.

Qurban kəsilən - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd rayonu ərazisində kənd. Həmin rayonun Qoytul kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Yerli əhali 1918-ci ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuşdur. Yalnız indiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar öz evlərinə qayıda bilməmişlər. Hal-hazırda xaraba bir kənddir. Toponim dini mənada işlənən qurban sözü ilə kəsilən feli sifətin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Qurdqulaq - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, Arpaçayın sol qolu olan Qurdqulaq çayının sahilində yerləşir. Toponim qurt //qurd türk etnoniminə «dərə, təpələr arasında düzənlik, təpə, yüksəklik» mənasında işlənən qulaq (kulak) söz birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Qurd tayfasına mənsub dərə, təpə yanındakı kənd» mənasını ifadə edir. Etnotoponimdir. Daha sonralar adı Boloraberd (Qurd qala) qoyulmuşdur.

Quşçu kəndi İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Paşalı rayonunda yerləşir. Arpaçayın sol sahilində yerləşir. Bu toponim «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə Quşçu xarabası kimi qeyd olunub və Qafqaz xəritəsində Quşu

⁸⁰ *Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı*

formasındadır. Bu toponim qədim quşçu türk etnonimi əsasında yaranmışdır. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. Daha sonra kəndin adı dəyişdirilib Keçud qoyulmuşdur.

Ümumiyyətlə, Dərələyəz qəzasında olan toponimləri tədqiq edərkən görürük ki, tayfa, nəsil adlarından törənən coğrafi adlar digər toponimlərə nisbətən daha qədimdir. Q.Məşədiyev yazırdı ki: "Tayfa və nəsil adları vasitəsilə formalaşan kənd adlarını tarixi baxımdan daha qədim hesab etmək lazım gəlir. Belə adları çox vaxt etimoloji cəhətdən təhlil etmək də mümkün olmur və ya buna ehtiyac hiss edilmir. Bununla belə, toponimik tədqiqatlarda nəsil, tayfa adları ilə bağlı olan yer adlarının müəyyənləşməsində bir çox hallarda müqaisələrə də ehtiyac duyulmur" (8, s. 97).

Kotanlı toponimi Arpaçayın sağ qolu olan Kotanlıçayın sahilində yerləşir. Bəzi mənbələrdə Kotanı kimi adə qeyd olunur. Toponim qırçaq türk tayfasından olan kotan etnoniminə mənsubluq bildirən -lı şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlib «kotan tayfasına mənsub yaşayış yeri» mənasını bildirir. Etnotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir. Kəndin adı sonralar dəyişdirilib Qarmraşen (Qırmızıkənd) qoyulmuşdur.

İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indi Keşişkənd rayonunda Gədikvəng kəndi Erdəpin çayının sahilində, Alagöz çayının yanında yerləşir. Kəndin adı Qoturvəng, Qoduxvəng, Gedikvəng kimi göstərsə də, Kəndin əsil adı «Gədikvəng»dir. İndi bu ərazilərdə ermənilər yaşayır. Toponim Azərbaycan dilində «dağın beli, aşırım», «dağın belində batıq yer, aşırım, dağ keçidi» mənasında işlənən gədik sözü ilə, «dini məbəd, kilsə, abidə»mənasında işlənən vəng sözündən əmələ gəlmişdir. Orotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.

Gəncə - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində kənd olmuşdur. Rayondakı Amağu kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Erməni mənbələrində kənd Qandzak formasında qeyd olunur. Bununla yanaşı qeyd edilir ki, kənd XIII-IX əsrlər mövcud olmuş və XVIII əsrin II yarısına qədər yaşayış məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar bu kənd xarabalığa çevrilmişdir. İndi də ölü kənddir. Toponim gəncək türk tayfa adı əsasında yaranmışdır.

Gəncəyal - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd rayonunda dağ. Erməni mənbələrində dağın adı Gyanzakyal formasında qeyd olunur. Oronim gəncək türk tayfa adına Azərbaycan dilində «hündür bir yerin təpəsi, dikdir, yoxuşun başı» mənasında işlənən yal sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Etnoornimdir. Gəncəyal - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd rayonunda dağ. Bəzi erməni mənbələrində dağın adı Gyanzakyal formasında qeyd edilir. Oronim gəncək türk tayfa adına Azərbaycan dilində «hündür bir yerin təpəsi, dikdir, yoxuşun başı» mənasında işlənən yal sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Maratuz - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Paşalı rayonu ərazisində kənd. Culçayın sağ qolu olan Kilsəbulaq çayının yanında yerləşirdi. Kəndin başqa adı Məratuk olmuşdur. Bəzi mənbələrdə Məradik kimi qeyd olunub. kəndin adı bəzi mənbələrdə Maraduz qışlağı formasında da göstərilmişdir. Toponim türk dilində «təpə» mənasında işlənən mara sözü ilə türk dilində «şoran», «şoranlıq» mənasında işlənən tuz//duz sözünün birləşməsindən nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Bir çox toponimin etnolinqvistik izahını vermək mümkün olduğu halda, bəzilərinin izahını vermək çəti olur. İl hal daha çox tayfa, nəsil adlarından yaranan toponimlərdə özünü göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan toponimlərinin ensklopedik lüğəti. I cild. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 304 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensklopedik lüğəti. II cild. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 304 s.
3. Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 2015.
4. Budaqov, B.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1998, 452 s.
5. Dialektologiya lüğəti. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 556 s.
6. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 312 s.
7. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Memar, 2008, 302 s.
8. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 146 s.

Açar sözlər: toponim, etnotoponim, dağ, kənd, oronim, antrotoponim, etnonim

Key words: toponym, ethnotoponym, mountain, village, anthrotoponym, ethnonym

Ключевые слова: топоним, этнотопоним, гора, село, ороним, антропоним, этноним

Şərur-Dərələyəz qəzasının toponimlərinin etnolinqvistik xüsusiyyətləri

Xülasə

Toponimlər hər zaman araşdırılan və tədqiqatə cəlb olunan dilçilik məsələlərindən olub. Toponimlərin toplanması, mənşəyinin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi, dilimizi sabitləşməsində əvəzsiz rolə malikdir. Bu məqalədə də Qərbi Azərbaycanın Şərur-Dərələyəz qəzasında olan toponimlərinin quruluşu, mənə xüsusiyyətləri, etnik izahları öz əksini tapmışdır.

Этнолингвистические особенности топонимов Шарур-Даралайазского района

Резюме

Топонимия всегда была одной из изучаемых и исследуемых лингвистических проблем. Сбор, изучение и исследование происхождения топонимов играет важную роль в стабилизации ономастики нашего языка. В данной статье также отражены структура, значение, особенности и этнические объяснения топонимов Шарур-Даралайазского района Зарядного Азербайджана.

Ethnolinguistic features of toponyms of Sharur-Daralayaz district

Summary